

4. A ROMÁNIAI MAGYAR SAJTÓ A POSZTSZOCIALIZMUS KORSZAKÁBAN

Abból a megfontolásból kiindulva, hogy a romániai magyar sajtórendszer – annak ellenére, hogy nyelvfüggő, illetve túlságosan kicsi és kisebbségi¹⁰⁰ – mégiscsak egy ország (vagy a szélesebb értelemben vett közép-európai régió) sajtórendszer egyik sajátos terepét képezi, az 1989 utáni fejleményeket igyekszünk ezzel a szélesebb mező ismertetésével kezdeni. Nem tekinthetünk el ugyanis attól az egész régiót látszólag felforgató, átrendező politikai történésektől, sűrű eseménysorozatoktól, amelyek gyakran emocionálisan hatottak a közvélemény alakítóira, az értelmiségre és az újságírókra egyaránt.

4.1 *Átmenet és sajtó: kelet-közép-európai és romániai vonatkozások*

Míg a nyolcvanas évek vége felé egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a térség országainak egypártrendszere meggyengülni látszik, és ez óhatatlanul valamiféle pluralizálódást fog eredményezni, a romániai sajtó (és az egész társadalom) még erősebb kontrollnak lett alávetve.¹⁰¹ A kilencvenes évek eleje politológiai szakirodalmának jó része arról szól, hogy „láttuk-e, hogy jön” (a rendszerváltás), illetve mennyire nehéz megbecsülni azt, hogy mi fog történni e társadalmakkal és országokkal. Visszatérő érv volt, hogy miközben rendelkezésre álltak elméleti fogódzók és gyakorlati példák „a kapitalista társadalomból a szocialista típusúba (vagy a „kommunizmusba”) való átmenetre vonatkozóan”, a másik irányú átalakulásra nem voltak előzmények. Volt, aki a történelem végét jósolta (Fukuyama 1994), ám akadt olyan szakértő is, aki nem is a kommunista hatalmak felbomlására csodálkozott rá, hanem arra, hogyan lehetett egyáltalán megvalósítani a piacgazdaságra való átmenetet? (Jakubowicz 1994). Ezért (vagy éppen ennek ellenére) egész terjedelmes szakirodalom született az „átmenet” korszakának, azon belül pedig az elitek szerepének értelmezésére. (Pl. Tismăneanu 1997, Hankiss 1989 stb. A különböző elitelméletek összefoglalóját lásd: Bozóki 2003)

E minden szintet érintő változások az egyes országok nyilvánosságának szerkezetét is átalakították, a társadalmi viták jó része is itt zajlott, sőt, éppen Romániában az országos televízióknak nem csak közvetítői szerepe lett, hanem az 1989. decemberi események egyik

¹⁰⁰ “(...) romániai magyar sajtó kisebbségi médiának túl kiterjedt és összetett, teljes értelemben vett >>médiarendszernek<< >>túl kisebbségi<<. A >>túl kisebbségi<< azt jelenti, (...) összromániai viszonylatban (...) kisebbségi, azaz aránylag kisméretű reklámközönséget jelent” (Magyari 2003:113).

¹⁰¹ Érdekes idevágó adatokat közöl Petcu. A *Securitate* levéltári forrásai alapján azt állítja, hogy míg 1980-ban 77488 személyt, addig 1985-ben 101389, 1989-ben pedig 97139 személyt figyeltek meg. (Petcu 1999:184)

fontos alakítójává, szereplőjévé is vált. A megváltozott körülmények között nem csak a nyilvánosságot működtető intézményeket kellett átalakítani, hanem komoly kihívást jelentett a közéletben megjelenők számára az, hogy olyan – tág értelemben vett – nyelvet használjanak, amellyel “utolérhetik” vagy „megkonstruálhatják” a valóságot, azaz a mindennapi eseményeket. Míg Magyarországon ez az átmenet már korábban beindult,¹⁰² Romániában nehezebb volt megszabadulni a több évtizedes „logokráciától” (Zamfir 1997). Az új nyelv kialakításában nagy szerep hárult a nyilvánosságban megjelenő értelmiségre, illetve a nyilvánosságot nap mint nap működtető újságírókra.

Egyik visszatérő kérdés az volt ebben az időszakban, hogy a korábban is médiában dolgozó újságírók képesek-e megszabadulni attól az ideológiai függőségtől és szakmai beállítódás-együtttesttől, amelybe a korábbi évtizedek alatt beleszocializálódtak? Hogyan képesek közvéleményformáló pozíciójukat megőrizni, és ugyanakkor aktívan részt venni az újfajta újságírás kialakításában? Mennyiben új ez az „új újságírás”, és egyáltalán kialakulhat-e rövid idő alatt egy másfajta újságírói szemlélet? Ha figyelembe vesszük ugyanis, hogy a sajtónak szimbiózisban kell lennie társadalmi környezetével, hiszen gazdasági és más szempontból is ebből kell „megélnie” (a társadalom szolgáltatja például a sajtó számára a mindenkori nyersanyagot), akkor feltételezhetjük, hogy komoly ellentmondások feszülnek a szakmai reflexekből táplálkozó látásmód és a hirtelen bekövetkezett, megfoghatatlanná váló valóság leírasi kísérletei között. A feszültségteljes állapotokhoz vélhetően az is hozzájárul továbbá, hogy a sajtórendszer kiszélesedésével mindenképp bekerülnek olyan személyek is a szakmába, akik nem rendelkeznek szakmai előképzéssel és/vagy olyan tapasztalatokkal, mint a „régiek”. Ez részben generációs konfliktusként csapódik le, részben pedig a szakmára vonatkozó elképzelések ellentmondásos differenciálódását is okozhatja.

Noha sok eltérés tapasztalható a posztszocialista országok újságíró társadalmának jellegzetességei vonatkozásában a kilencvenes években, van néhány elem, ami többé-kevésbé közösnek mondható. A sajtó társadalmi változásokban játszott – előbb már érzékeltetett – szerepe, illetve a sajtórendszer kiszélesedése nyomán az újságíró-társadalom tehát korosztály szerint is rétegzettebbé válik (az egyre több fiatal pályára kerülése által, akik számára

¹⁰² Témánk kereteit messze túlhaladná annak vizsgálata, hogy az egyes kelet-közép-európai országokban milyen szerepe volt a nyilvánosságnak a változások „menedzselésében”. Azt mindenképp meg kell jegyeznünk, hogy Magyarországon a nyilvánosság erre a szerepre mintha már a hatvanas évektől folyamatosan készült volna (részletesebben ezt a témát, illetve a szociológia ebben játszott szerepét lásd Kuczi 1992), ami majd a sajtóban megjelenő tartalmak dezideológizálódását és kommercializálódását is magával hozta (Bajomi-Lázár 2001)

egyébként egyre több képzési lehetőség is adódik¹⁰³), és szakmai koncepciók, illetve társadalmi pozíciók mentén is. A szakmai felfogások rétegzettségének szintjén talán nemcsak Lengyelországra érvényes az, hogy háromféle újságíró típus alakult ki: a „harcos” (elkötelezett) típus, a szórakoztatásra specializálódó „bohóc” („disk jockey”) és a hagyományokat tisztelő, szakmai precizitásra törekvő „kézműves”. A társadalmi helyzet függvényében pedig megállapítható, hogy létrejön egy szűkebb, nagy befolyással bíró réteg, a sajtómágnások (médiamogulok), és a mindennapi munkát végző sajtómunkások szélesebb csoportja. (Coman 2003:38) Mindazonáltal a legszembetűnőbb sajátosság az, hogy az újságírók hajlamosak szerepüket elitista módon felfogni, amelynek értelmében nekik küldetésük van, amit teljesíteniük kell. Ez részben „láthatóvá” teszi az újságírókat, és kölcsönöz is némi preszízst, de ugyanakkor gyakori támadásoknak is ki vannak téve.

Érdekes (romániai) paradoxon, hogy a kilencvenes évek „médiaboom”-ját nem követi rendszeres kutatás, a tudományos publikációk nagy része is inkább külföldön jelent meg.¹⁰⁴ Az első átfogóbb, monografikus igényű munkában Marian Petcu felhívja a figyelmet arra, hogy noha az újságírók minden demokráciában betöltenek – a nevelő, kulturális és társadalmi hasznosságon kívül – politikai szerepet is, ez a szerep Romániában sajátos módon eltorzul (Petcu 2000). Az újságírók ugyanis gyakran a hatalom helyett, reformokat hangoztató politikai intézményként kívánnak fellépni,¹⁰⁵ ezért előfordul, hogy részt vesznek a politikai csoportosulások szervezkedésében, vagy politikai ellenzékként lépnek fel a hatalommal szemben, sikerük esetén pedig szerénytelenül meg is ünneplik önmagukat. A sajtó tehát teljes mértékben átpolitizált. Szerepe azonban nem csak ebben merül ki, hanem egyfajta „népi jelleget” is ölt, hiszen a társadalmi-gazdasági változások által megviselt lakossággal szemben szolidárisan viselkedik, a nyilvánosságban megjelenített gondok által osztozik is ezekben. Mindez azonban felveti a felelősség kérdését is. A pártosság és szolidaritás felmutatása ugyanis továbbra is a küldetéstudattal rendelkező és harcoss újságírás részét képezi, amihez minden bizonnyal demagógia is társul. E logikából adódóan a sajtónak érdeke a „pozitív káosz” (Gross 1996:42) fenntartása, és a kiegyensúlyozott tudósítások helyett emócionálitással átítatott eszméket vagy riportokat forgalmaz.

¹⁰³ 2002-ben 22 működési engedéllyel vagy akkreditációval rendelkező felsőfokú intézményben zajlott újságíró képzés. (Coman 2003:125)

¹⁰⁴ A 2003-ban megjelent romániai tömegtájékoztatási rendszerről szóló könyvének előszavában maga a szerző is bevallja: „A román sajtót különös csend övezi: a posztkommunista médiáról szóló, Romániában megjelenő, tudományos művek számát egy kézen is bőven megszámlálhatjuk” (Coman 2003).

¹⁰⁵ Az eseményeket követő *Le Monde* egyik újságírója szerint a román sajtótájékoztatókon megfigyelhető, hogy az újságírók többet beszélnek a politikusoknál. (*Dilema* 1993/14)

A pártosság, küldetéstudat részleges kifulladás, illetve az átlagpolgárok politikai érdeklődésének csökkenése a sajtó nagy mértékű bulvárosodását is eredményezte. A szenzációhajhászásra épülő bulvárosodás a román nyelvű sajtórendszeren belül nem csak különböző réteglapokba szorult, hanem a mérvadónak tekintett országos napilapokban is jelen van. Ez a bulvárosodás plazmaszerűen szétlebeg a sajtónyilvánosságban, és tetten érhető minden típusú, akár a mérvadónak tekintett országos lapoknál és diskurzusokban is.¹⁰⁶ (Coman 2003:72) A nagyotmondás, a jelentéktelen események felnagyított tálalása és a nagyobb társadalmi-politikai összefüggések mellőzése a sajtót egyfajta permanens hiszterizált állapotba sodorta, és visszütött az újságírók megítélésére is, akik lassan elveszítették a kilencvenes évek elején kivívott presztízsüket, egyszersmind saját hitelességüket is.

Az írott sajtó ugyanakkor jó vállalkozásnak is tűnik, és nem csak azért, mert a nagy mértékű bulvárosodással mérsékelni lehetett az 1992–93 környékén jelentkező, általánosnak tekinthető példányszám csökkenést. A politikai elkötelezettség állapotát megtapasztaló, ugyanakkor a bulvárosodás által profitot remélő sajtó (és vezetői) számára mintegy „természetesként” kínálkozott fel a nyilvánosság erejével való visszaélés. Ebből a készletéből sok korrupciós ügy származott, a nagy lapok is gyakran alkalmaztak tényfeltárással álcázott zsarolós módszert politikai és gazdasági szereplőkkel szemben. A mindkét irányba tartó mozgás eredményeképpen (a sajtó zsarolni akarja a politikumot és gazdaságot, ez utóbbi kettő viszont befolyásolni kívánja és ténylegesen befolyásolja is a médiát¹⁰⁷) a sajtó, illetve a politikai, gazdasági szférák között átláthatatlan szövevények alakultak ki. Az amerikai Freedom House 1999-es jelentése szerint is a sajtómágnások gyakran szövetkeznek üzletemberekkel és kormányzati tényezőkkel annak érdekében, hogy vagy megakadályozzák a kényelmetlen információk nyilvánosságra jutását, vagy azért, hogy támadásokat intézzenek a politikai és/vagy gazdasági ellenfelekkel szemben. Ennek következtében sok újságíró teljesen kiszolgáltatott lesz a tulajdonosi érdekeknek, az sem ritka, hogy egyértelmű utasításokat kapnak, milyen témákról nem szabad írni (MSI 2002:78).

¹⁰⁶ Később majd látni fogjuk, hogy ez a jelenség a romániai magyar újságírók körében úgy csapódik le, mint „balkanizáció”.

¹⁰⁷ Az *Academia Cațavencu* c. közéleti, satírikus lap rendszeresen közöl ilyen eseteket. Az egyik legbevettebb szokás, hogy a lap munkatársai megjelennek valamelyik cégnél, és közlik: ha nem fizet a cég ún. „protekción adót” (azaz, ha nem jelentet meg reklámokat a lapban), akkor az újság támadásba veszi az illető céget. Egy másik „módszer”, amikor a kormány megparancsolja valamelyik nagy állami cégnek, hogy melyik lapba jelentesse meg reklámját. A burkolt támogatásnak ez a formája hatalmi preferencia szerint történik, ugyanis sem a reklám tartalma, sem a kinézett lap példányszáma nem tükröz semmilyen piaci érdekeltséget. (Mi értelme van például egy alacsony példányszámú lapban az egyetlen bukaresti metró szolgáltatásait reklámozni?) A román sajtó magánvállalatokkal szembeni etikátlan magatartását a nemzetközi sajtó (Financial Times) is szóvá tette. Minderről egy kisebb „összefoglalót” lásd Toma 2001, illetve Geréb 2002.

A befolyásolás a vidéki lapoknál is szembetűnő, ezen a szinten pedig elsősorban a politikai befolyásolás érvényesül. Nem ritka ugyanis, hogy országos vagy helyi politikus (gyakran a város polgármestere) a vidéki (helyi) sajtóba investál.¹⁰⁸ (Coman 2003:88, MSI 2002)

Az írott sajtó tulajdonosi szerkezetét tekintve megállapítható, hogy a lapok egy jelentős része, főképp azok, amelyek a volt kommunista párt tulajdonában voltak, még a kilencvenes évek elején spontán privatizációval az újságírók tulajdonába mentek át. A tulajdonosi részvények később egy szűkebb csoport kezébe kerültek, gyakori eset, hogy a főszerkesztő egyben a legnagyobb részvénnyel rendelkező tulajdonos is. Ez természetesen szerepzavarokhoz is vezet, egyfajta ambivalens elitet termel ki. Néhány más kelet-közép-európai országhoz képest Romániában elég későn jelentek meg a külföldi befektetők, és azok, akik megjelentek (Ringier, Axel Springer, Bertelsman stb.) elsősorban nem a napilapokat vették célba, hanem a gazdasági, női és szórakoztató heti- és havilapokat. Külföldi befektetők a romániai magyar sajtóban is megjelentek, érdekes módon itt kizárólag napilapokat vettek célba: a nagyváradi *Bihari Naplót* egy orsztrák médiakonzern (Vorarlberger Medienhaus) tulajdonában lévő magyarországi Inform Média Kft.,¹⁰⁹ a kolozsvári *Krónikát* egy magyarországi befektetői csoport, az aradi *Nyugati Jelent* pedig egy jelenleg kanadai állampolgár, de Romániából származó üzletember (a lap elődjének hajdani belső munkatársa) adja ki.

A román sajtó jogi szabályozását több törvény is biztosítja, ám ezek elsősorban az elektronikus sajtóra vonatkoznak (pl. az 1992-es és 2002-es audiovizuális törvények, a közszolgálati tévére vonatkozó 1994-es törvény). Míg az írott sajtó már a kilencvenes évek elején (spontán módon) privatizálta önmagát, majd pedig a piac elvégezte e szegmens korrekcióját, a lapok nagyrészt a kereslet-kínálat játékanak megfelelően jelentek meg, vagy tűntek el, a komolyabb kihívást a korábbi években, évtizedekben szigorú állami kontroll alatt tartott, a propaganda fő eszközének tekintett rádiós és televíziós csatornák jelentették. A kelet- és közép-eurpai országokban e médiumok demokratizálása több hullámban zajlott, első lépésben a közszolgálati jogait való visszallítása történt meg, majd pedig az állami monopóliumok felszámolásával a kereskedelmi rádiózás és tévézés vált lehetővé. E demokratizálási folyamatot azonban olyan nyitott projektnek kell tekintenünk, amely állandó

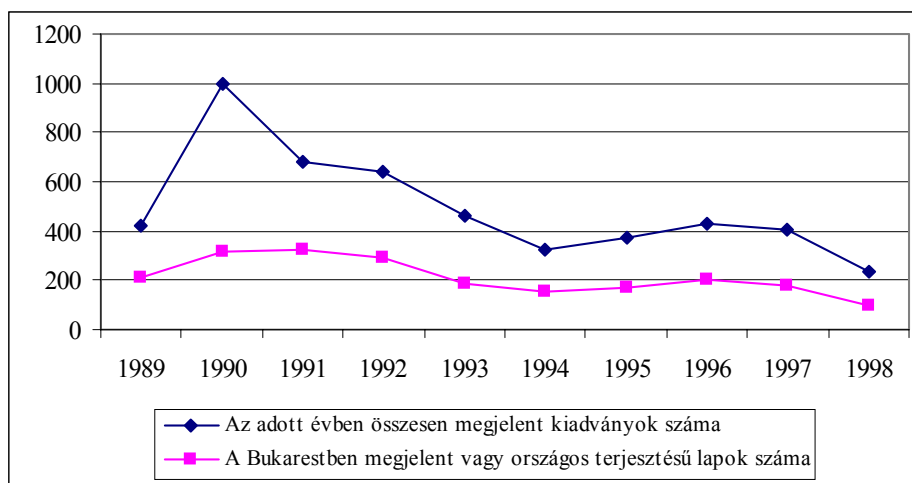
¹⁰⁸ A jelenség a romániai magyar sajtóban is tapasztalható. A későbbiekben e témáról még szó lesz, itt csak két nevet említünk: Verestóy Attila RMDSZ-szenátor székelyudvarhelyi és nagyváradi médiaérdeklőségekkel rendelkezik, Kelemen Hunor RMDSZ-képviselő pedig – többek között – a *Transindex* nevű internetes lap részvényeinek többségét birtokolja.

¹⁰⁹ Ugyanez a cég adja ki a debreceni *Hajdú-Bihari Naplót*, az *Észak-Magyarországot* és *Kelet-Magyarországot*.

normatív kiigazításokat igényel (Sükösd – Bajomi-Lázár 2003). Jelen munkának nem célja a sajtó jogi vonatkozásainak taglalása,¹¹⁰ azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy Romániában – több kísérlet ellenére – az elmúlt közel másfél évtizedben nem sikerült egységes sajtótörvényt elfogadtatni. Mivel a szabályozások elsősorban az audiovizuális szférát érintik, az írott sajtó, mintha lazább törvényi feltételek közepette működne (Marinescu 2001).

A korszak írott sajtójának elemzésekor a román szakértők általában az 1992-es, 1993-as évet tekintik fordulópontnak (Coman 2003:80, Gross 1999:135). Az 1992-es választások után alábbhagyott a politikai érdeklődés, az állandósulni látszó gazdasági válság közepette pedig a lakosság nagyobb mértékű elszegényedése következtében, illetve a kereskedelmi tévék robbanásszerű beindulása révén ekkor az újságolvasás mértékének visszaszorulását tapasztalhatjuk. Az alábbi grafikon ezt a tendenciát erősíti meg, és jól látszik, hogy az említett választás után nemsokára (1994-ben) holtpontra süllyed a lapindítási hajlandóság, ám majd a következő választások környékén, 1996-ban ideiglenes jelleggel újra felpezsdül valamelyest. Főváros és vidék viszonylatában azt érdemes még megfigyelni, hogy az országos terjesztésű lapok kisebb mértékben kezdtek el kibontakozni, mint a vidéki lapok. A vidéki lapok erőteljesebben beindultak 1990-ben, de már 1991-ben nagy mértékű csökkenés tapasztalható. A bukaresti lapok – feltételezhetően a magasabb példányszámok miatt – tovább éltek, és csak 1992 után kezdett hanyatlani a lapcsinálási hajlandóság.

4. sz. ábra

Forrás: Petcu 2000:142.

¹¹⁰ A téma iránt behatóbban érdeklődők haszonnal olvashatják Runcan 2002, Coman 2003:55-61. Nemzetközi összehasonlításba vizsgálva a témát, lásd Mungiu 2003.

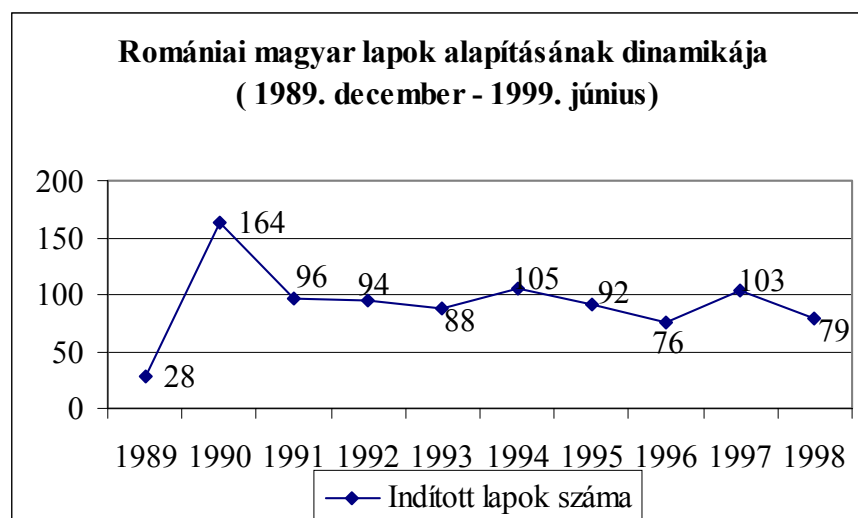
4.2 Harmadik újrakezdés: a romániai magyar kisebbségi sajtó a kilencvenes években

4.2.1 Romániai magyar sajtórendszer: adatok, szerkezet, korszakolás

Mi történt mindeközben a romániai magyar írott sajtón belül? Vajon milyen mértékben érvényesek azok a jelenségek, folyamatok, amelyeket az előbbieken a román sajtó vonatkozásában felvillantottunk?

Az 1989 decemberi eufórikus hangulat a romániai magyar értelmiséget is magával ragadta, a néhány évtizedes, és különösen a megelőző évek beszűkítő, gyakori kisebbségellenes politikája után, sérelmeiről nem megfélekedve az elit hamarosan szervezkedni kezdett. Már 1989 decemberében létrehozták a Romániai Magyar Demokrata Szövetséget (RMDSZ), amely december 25-én kiáltványt tett közzé. A kiáltvány, amely „a romániai magyarság nemzeti és közéleti és érdekvédelmi szervezete” kívánt lenni, többek között szükségesnek tartotta: „magyar napilapok, művelődési és tudományos folyóiratok kiadását, magyar rádió- és televízióadás létesítését” (Domokos 1996:19). A decemberi forradalom környékén gyakorlatilag 31 lappal és folyóirattal rendelkezett¹¹¹ az erdélyi magyarság, ám néhány hét alatt – az akkori hangulat logikáját figyelembe véve, nem gondoljuk azt, hogy az előbbi felhívás eredményeképpen – közel hatszor annyi lapot (összesen 164-et) alapítottak. A romániai magyar lapok 1989 december utáni alapításának dinamikáját az alábbi grafikonon érzékeltetjük¹¹²:

5. sz. ábra

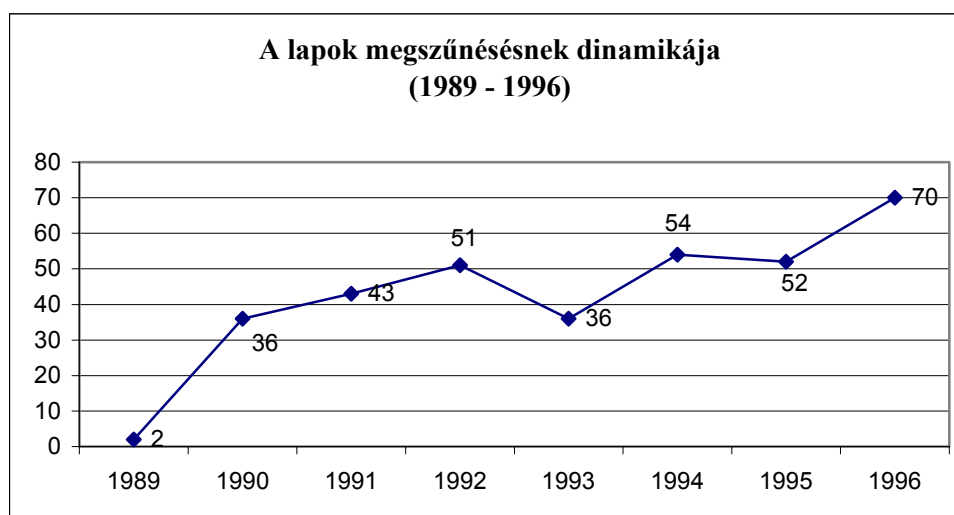
¹¹¹ Az alábbi grafikonon az 1989-es dátumnál 28 kiadvány szerepel, amelynek oka az, hogy bizonyos 1989 december létező lapok következő megjelenése már 1990-re esett, így ezeket a lapokat ide soroltuk.

¹¹² A grafikon kialakításához a Kuszálík-féle sajtóbibliográfia (Kuszálík 2001) alapján készített adatbázist használtuk.

A vizsgált periódusban (1989. december 22. – 1999. június 30.) mintegy 934 újság, lap, kiadvány megjelentetéséről, alapításáról szerzett tudomást a sajtóbibliográfus. A számok első megközelítésben magasnak tűnhetnek, ám figyelembe kell venni néhány fontos további információt is. Az adatbázis teljességre törekedett, azaz igyekezett bevenni minden, akár csak 1 lapszámot is megért kiadványt, iskolaújságot vagy tábori lapot. A szakbeosztásos rangsorolás szerint a lapok 42 százaléka gyermek- és ifjúsági (diák)lap, 13 százaléka valamilyen szórakoztató kiadvány, 11 százalék egyházi kiadvány. Az összes kiadvány közül mindössze 5 százalék sorolható a hírlapok (napi- és hetilapok) közé.

A teljesebb kép kedvéért figyelembe kell venni azt is, hogy a lapok alapítása nem mindig járt különösebb sikerrel, pusztán hosszabb-rövidebb ideig tartó kísérletnek számítottak. A megszűnések ingadozását az alábbi grafikon szemlélteti,¹¹³ amelyről egyértelműen látszik, hogy a megszűnések növekvő tendenciát mutatnak:

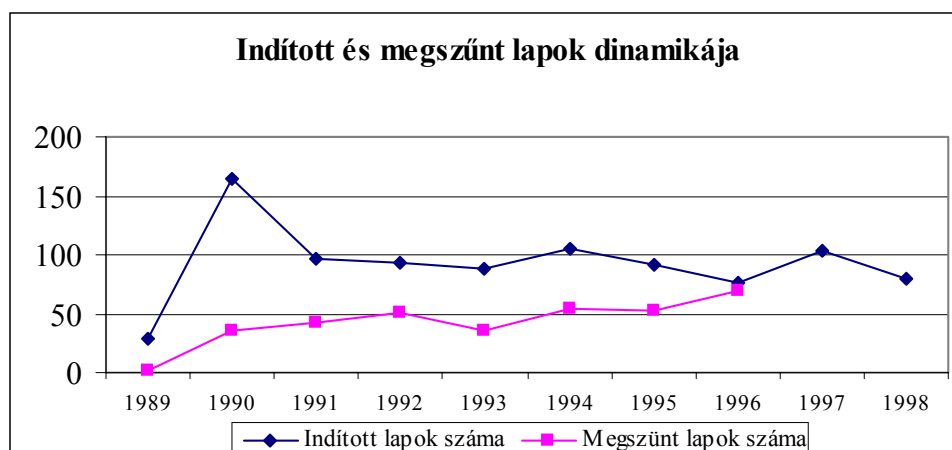
6.sz. ábra

Ha összevetjük, a lapindítási hajlandóságot a lapok megszűnésének görbéjével, azt tapasztaljuk, hogy 1996-ig egyre inkább „konszolidálódott” a lappiac, azaz csökkent a különbség az elindított és megszűnt kísérletek között.

¹¹³ A bibliográfia összeállításának jellegzetessége 1996-ig tette lehetővé a megszűnések számának meghatározását.

7. sz. ábra

Újra kihangsúlyoznánk, hogy ezek a lapok nagyon sok esetben pusztán kísérleteknek tekinthetők. A magasnak tűnő számok egyrészt a sajtó nyilvánosság diverzifikálódását, másrészt pedig „spontaneitását” tükrözi. Az 1990-es években ugyanis a lapindításhoz elsősorban vállalkozókedvre volt szükség és minimális tőkére, a sokszorosítás is könnyebbé vált (a bibliográfiában szereplő kiadványok tekintélyes hányada A4-es formátumú diáklap, amelyeket a legegyszerűbb módon –fénymásolással – sokszorosítottak). A Magyar Újságírók Romániai Egyesülete (MÚRE) 1999-ben 97 lap létezéséről számol be, ebből 20 egyházi kiadvány.¹¹⁴ A többi 67 kiadvány nap-, heti-, havilapokat és folyóiratokat egyaránt tartalmaz (Ágoston – Ambrus 1999:56-60).

A „mérvadónak” tekintett hírlapok, és ugyanakkor (főképp interjú) vizsgálatunk szempontjából releváns sajtóstruktúra három féle laptípust tartalmaz: a. megyei napilapok; b. országos (erdélyi) terjesztésű napi- és hetilapok; c. település (kisebb régió) szintű helyi lapok.

- a. A *megyei napi(és heti)lapok* az 1989 előtt az RKP lapjaként megjelenő újságok jogutódai. A következő napilapokról van szó: *Bihari Napló* (Nagyvárad), *Hargita Népe* (Csíkszereda), *Háromszék* (Sepsiszentgyörgy), *Népújság* (Marosvásárhely), *Nyugati Jelen* (Arad), *Szabadság* (Kolozsvár), *Szatmári Friss Újság* (Szatmárnémeti). A magyarok részarányát tekintve szórványnak számító megyékben hetilapként jelennek meg a hírlapok, mint például a *Brassói Lapok* vagy a *Bányavidéki Új Szó* (Nagybánya). E lapok zöme viszonylag könnyen átvészelte a kilencvenes évek gazdasági megpróbáltatásait, és ebben nagy szerepe volt olvasótáboruk stabilitásának,

¹¹⁴ Az egyházi sajtó részletes áttekintését lásd Kuszálík 1999.

de találunk arra is példát, hogy a napilap hetilappá alakult át (*Temesvári Új Szó*). Példányszámuk 10.000 és 20.000 között mozog,¹¹⁵ és gyakorlatilag ezek a lapok képezik a romániai magyar sajtó legbefolyásosabb rétegét. A vizsgálatok rendre visszaigazolják azt, hogy a romániai magyarok újságolvasási szokásai – leszámítva egy-két székelyföldi sajtó lappal rendelkező kisvárost – elsősorban erre a szegmensre tevődnek (Németh – Papp 2000, Magyarai 2003), és az is köztudott, hogy e lapok majdnemdegyike nyereséges.¹¹⁶

- b. *Országos (erdélyi) terjesztésű napi- és hetilapok.* Két, a megyei terjesztést jóval meghaladó, napilap működik: az egyik (*Romániai Magyar Szó*) Bukarestben jelenik meg, és az 1989 előtt létező *Előre* pártlap utódja, a másik pedig az 1999 őszén magyarországi befektetéssel Kolozsváron indított *Krónika*. Szintén e csoportba sorolhatjuk a Nagyváradon megjelenő *Erdélyi Napló*, illetve *Erdélyi Riport*¹¹⁷ hetilapot, vagy akár *A Hét* című folyóiratigényű, ám közéleti kérdésekkel foglalkozó hetilapot is.¹¹⁸ E lapok viszonylag alacsony, néhány ezres példányszámúak, kivételnek talán a *Krónika* számít.
- c. *Település szintű és kisebb regionális (helyi) lapok.* 1989 után több településen, kisvárosban jelentek meg közéleti-szórakoztató jellegű kiadványok. Ezek a néhány száztól akár tízezres nagyságrendet¹¹⁹ is elérő lapok a szűkebb környezet történéseire koncentrálnak elsősorban, de fennmaradásuk érdekében a helyi, gazdasági, politikai érdekekbe kell ágyazódniuk.¹²⁰ A lokális lapalapítási láz nemcsak a Székelyföldre, hanem egész Erdélyre kiterjed, bizonyos településeken pedig kisebb lapok konkurenciáját tapasztalhatjuk (például Gyergyószentmiklós, Zilah), van, ahol kétnyelvű (román és magyar nyelvű) lapként jelenik meg (pl. Nagyszalonta), és van, ahol a helyi konfliktusok felőrlik a lapot (Margitta)

¹¹⁵ Az üzleti titoknak számító példányszámokról az interjúk elemzése során még szó lesz.

¹¹⁶ 2002-ben az összes romániai magyar lap közül a *Szatmári Friss Újság* volt a legnyereségesebb, ezt követte sorrendben – az általunk a későbbiekben vizsgált lapok közül - *Krónika*, *Népiújság*, *Bihari Napló*, *Háromszék*, *Szabadság*, *Erdélyi Napló*, *Brassói Lapok*. A legveszteségesebbnek a *Romániai Magyar Szó* és az aradi *Nyugati Jelen* számítottak. A román Pénzügyminisztérium honlapján elérhető adatbázis 1999-ig visszamenőleg tartalmaz adatokat, amelyek azonban nem tartalmazzák azt, hogy a bevételek csak a lapkiadásból származnak-e, vagy más tevékenységekből is. (Sipos 2003)

¹¹⁷ Az Erdélyi Riport 2002 novemberében jelent meg. Mivel kutatásaink 2000 és 2001 folyamán zajlottak, ez a lap kiesett vizsgálati körünkől. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy jelenlétével ne számolnánk. A lap az RMDSZ-hez (Markó vonalhoz) áll közel, és így természetesen részét képezi annak a polarizációs folyamatnak, amely a kilencvenes évek végén a Fidesz hatalomra kerülésével, a magyarországi belpolitika exportálásával, a *Krónika* lap megjelenésével Erdélyben is elindult.

¹¹⁸ 2003 őszétől Marosvásárhelyen jelenik meg, korábban Bukarestben működött.

¹¹⁹ Az *Udvarhelyi Híradó* (Székelyudvarhely) tízezres példányszámban jelenik meg.

¹²⁰ Részletesebben fogunk erről beszélni a főszerkesztő típusok tárgyalásánál.

A fenti besorolásban nem szerepelnek a (viszonylag kevés) bulvár- vagy szórakoztatólapok, amelyek közül kettőt azonban mindenképp meg kell említenünk, mivel kutatási körünkbe is bevontuk: a Sepsiszentgyörgyön megjelenő (megjelent) *Európai Időt*, illetve a dévai sikertörténetnek számító *Corvin* lapcsaládot.

A jelenleg létező lapstruktúrát a régi és új szerkezetek együttes meglétével is jellemezhetjük. Fontos megállapítani, hogy míg az országos terjesztésű és főképp a helyi lapok jó része 1989 utáni vállalkozások részének tekinthetők, addig megyei szintű új kezdeményezés egyáltalán nem született. A lokalitások felértékelődése a megyénél kisebb tájegységekre vonatkozik, és mutatkozott meg ugyanakkor lapalapítási kísérletben is. Érdekes módon azonban ez különösen nem befolyásolja a megyei lapok létét. E tények részben mintha felidéznék a korábbiakban említett „mócsi szindrómának” nevezett, kis települések mintegy száz évre visszavezethető lapalapítási szokását, ám azt is sugallják, az 1968-as megyésítés részlegesen, de hatékonyan épült be a kollektív mentalitásba.

Noha a már többször említett bibliográfia (Kuszálík 2001) számít mindeddig a legteljesebbnek, az 1990-től kibontakozó nyomtatott sajtó egyfajta összeírási igényből táplálkozó „adatolása” már 1990-ben elkezdődött. E jobbára sajtótörténeti dokumentumoknak számító írások azonban óhatatlanul tükrözik azt az ívet, amelyet ez a magyar nyelvű sajtórendszer végigjárt a hirtelen pezsgéstől (Károlyi 1990), „mennyiségi ugrástól” (Józsa 1990) az összeomlás érzetének kinyilvánításán keresztül (Tófalvi 1992) a „konszolidációig” és/vagy leülepedett diverzifikációig és modernizálódásig (Cseke 1994, Magyarai 1996a, Ágoston – Ambrus 1999).

Figyelembe véve a romániai magyar lapalapítási szándékokat, az országos és a romániai magyar sajtó életét befolyásoló – előbbieken felvillantott – politikai, gazdasági tényezőket, a tulajdonos szerkezetben beállt változásokat, a magyarországi belpolitikai eseményeket, és mindezek sajtóbeli megjelenítésének módját,¹²¹ úgy gondoljuk, az 1989 december utáni időszak négy nagyobb korszakra bontható:

1. *Robbanás (1989 decembertől 1991-ig)*: az időszakot intenzív lapalapítási tendencia uralja, a sajtórendszer kibővülésében az erdélyi magyarság identitása megerősítésének

¹²¹ Az 1989 utáni sajtóélet eseményszerű számbavételét, a felmerült kihívások, gondok (terjesztés stb.) ismertetését lásd: Kuszálík 2001b, 2001c, Gál 2000, 2001, Balló 2002, Salamon 2002.

és szabadságának biztosítását látja. A korábban létező lapok – egy-két kivétellel – nevüket megváltoztatták,¹²² 1990 májusban pedig megalakul a Romániai Magyar Újságírók Egyesülete is. Kiugróan magas az olvasási kedv, a korábban elfojtott, suttogott témák nyomtatásban való megjelenítése vonzza az olvasókat. Ebben az időszakban azonban a román lapok is megszorodnak, és ezek felerősítve tudósítják és tudatosítják a romániai magyarságot, hogy „ellenséges”, nacionalista környezetben élnek.¹²³ E hangulatban megerősödik a kisebbségi védekező magatartás is. A napilapok írásainak jó része e védekező szabadság jegyében interetnikus tematizálásokat hoz. A lapok zömében kft-ként működnek, a régi sajtóstruktúrához tartozó lapok pedig javarészt az újságírók tulajdonába kerül, hazai és külföldi befektetők még nem jelentkezők.

2. *Hanyatlás (1991–1993)*. Az ország gazdasági helyzetének romlásával, a szegénység nagy mértékű elmélyülésével az olvasói kíváncsiság és a lapalapítási kedv is alábbhagy, amihez méginkább hozzájárul a Duna TV erdélyi vételezhetősége és a kábeltelevíziózás elterjedése. Szembesülni kellett azzal is, hogy a lapok piaci alapon működnek, fenntartásukhoz nem elég a lelkesedés, így egyre több lap meg is szűnik. Az 1992-es választások után növekszik a politikai életből való kiábrándulás, a nacionalista hangvétellel továbbra is számolni kell. A kisebbségi élet „fájdalmainak” hangsúlyozása egyre nagyobb mértékben jelen van a sajtóban, ebben az időszakban le kellett számolni a kétmillió magyar toposzával is.¹²⁴
3. *Lassú konszolidáció, egyensúlyteremtés (1994–1998)* A lapok piaci körülmények közötti működtetése realitásra és valamiféle egyensúlyteremtésre kényszeríti a sajtó működtetőket. Szükség van utánpótlásra, „frissítésre”, ezért beindul az újságíró- képzés: a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetemen¹²⁵ (1993/94-es tanévtől), és Nagyváradon Ady Endre Sajtókollégium¹²⁶ néven (1994 őszén, a MÚRE égisze alatt).

¹²² Az interjú elemzések során erről még lesz szó.

¹²³ 1990. márciusában Marosvásárhelyen román–magyar nyilvános összetűzésekre került sor, a sajtóban gyakoriak voltak az „üzenetések”.

¹²⁴ Az 1992-es népszámlálási adatok szerint Romániában nem a gyakran a sajtóban is hangoztatott 2 millió, hanem 1,6 millió magyar nemzetiségű élt.

¹²⁵ „Az újságíró szak növendékei számára az írott, illetve az elektronikus sajtó jelenti a jövőbeli pályát. Végzettjeink rendszerint szerkesztőként, rovatvezetőként, valamint sajtószóvivőként (önkormányzatoknál, kormányhivataloknál és politikai pártoknál) vagy médiakutatóként, médiaelemzőként helyezkedhetnek el.” – olvasható az egyetem magyar nyelvű honlapján. (www.ubb.ro)

¹²⁶ „A nagyváradon Ady Endre Sajtókollégium a Magyar Újságírók Romániai Egyesülete 1994. júliusi igazgatótanácsi ülésén hozott határozata alapján, a MÚRE szakmai és pénzügyi felügyelete alatt működik, mint a MÚRE Nagyváradra kihelyezett önálló egysége. A Sajtókollégiumot az AESK igazgatója irányítja, kinevezéséről a MÚRE Igazgatótanácsa (IT) dönt.” – részlet a Kollégium SzMSz-ből (www.aesk.ro)

Az 1996-os választások nagy „etnikai fegyelemre” kényszerítik a sajtót,¹²⁷ ritkán lehetett magyarokat érintő konfliktusokról olvasni, az újságíró társadalom természetesnek vette, hogy az RMDSZ-t támogatni kell. A választások után kormányra került RMDSZ azonban mintha elfelejtette volna korábbi támogatóit. Ez alól talán csak a *Romániai Magyar Szó* és a *Népújság* kivétel, amelyek nem kevés bevételhez jutottak az állami privatizációs ügynökség reklámkampányából,¹²⁸ illetve a művelődési és a párt sajtó, amelyek a Nemzeti Kisebbségi Tanács alapjaiból részesültek támogatásban.¹²⁹

4. *Konfrontatív professzionalizáció (1999-től)* 1999 őszén megjelenik a *Krónika* című erdélyi terjesztésű napilap. A jellegében, stílusában is új lap – noha nem váltotta be a hozzá fűzött, példányszámra vonatkozó elvárásokat – mégis új, konkurenciális helyzet elé állította a megyei és helyi lapok jó részét. A tárgyilagos tájékoztatás ellenére azonban gyakran politikai részrehajlással (Tőkés László és Fidesz-pártisággal) is vádolták. A 2000-es helyi választásokkal a politikai polarizáció helyi lapok szintjére is beszüremkedett, nem ritkán egy városban két kisebb lap is működött/működik: az egyik Markó- és RMDSZ-párti, a másik Tőkés- és Reform Tömörülés-párti. A 2000-es választások után az RMDSZ nem lett kormánypárt, de a kormányt kívülről támogatva, a „legmegbízhatóbb” kormányzati partnernek számít. Úgy gondoljuk, ez is hozzájárult a romániai magyarság biztonságérzetének növeléséhez, ami valamiféle „többségi normalitásként” hatott vissza a sajtó életére is. A sajtóban megjelentek olyan jelek, amelyek e szegmens többség szerű, anyaországi mintákat követő magatartását eredményezték. A *Krónikán* kívül a nagyváradi és aradi napilapok is külföldi befektetők kezébe kerültek (2001), akik – többek között – más munkastílust kezdtek meghonosítani. A professzionalizáció irányába tett lépésként értelmezhetjük azokat az integrációs szándékokat is, amelyek a helyi-regionális napilapok és a magyar nyelvű lapkiadók egymásratalálását eredményezte.¹³⁰ 1999-ben elindult a legsikeresebb romániai magyar nyelvű internetes újság is (*Transindex*), amely csak félig-meddig tekinthető az írott sajtó részének, azonban bátor, szókimondó írásaival, az írott sajtó

¹²⁷ Egy 1996-ban végzett kutatásunk tartalomelemzése kimutatta, hogy a választási kampányban a magyar nyelvű lapokban megjelenő híreket az RMDSZ-szel szembeni elfogultság, a román pártokkal szembeni negatív vagy semleges hozzáállás jellemzi. (Bodó – Cosmeanu – Papp 1997)

¹²⁸ Salamon 2002:267.

¹²⁹ Balló 2002:184.

¹³⁰ „A romániai magyar sajtó megmaradása és fejlesztése érdekében kíván fellépni a Romániai Magyar Nyelvű Helyi és Regionális Lapkiadók Egyesülete. (...) Az egyesület az első ilyen jellegű kezdeményezés Romániában, célja, hogy együttes erővel hárítsa el a kisebbségi sajtóra leselkedő veszélyeket” (Pap 2003).

gyakori tematizálásával¹³¹ szintén hozzájárult a konfrontációk elterjedéséhez és a szakmai elvárások magasabb szintre helyezéséhez.

4.2.2 A romániai magyar sajtó nyilvánosság működésére vonatkozó néhány értelmezési kísérlet

Az eddigi ismertetésből is feltételezhetően nyilvánvalóvá vált, hogy – akár összességében tekintve is – tárgyalt sajtórendszerünk a lokális, helyi sajtó fogalomkörével ragadható meg (példányszámuk nagyságrendje okán ebbe beletartoznak a romániai magyar viszonylatban országosnak, azaz erdélyi terjesztésűnek számító kiadványok is). A nemzetközi szakirodalomban helyinek (azaz nem központiak) számító újságok egyfajta „lokális mozgalmáról” beszélnek, amelynek fő mozgatórugója a globalitással szembeni érdekek megjelenítése, a lokális ugyanis nem más, mint az univerzális megmutatkozásának földrajzi és szimbolikus tere. A lokális sajtó hozzájárul a helyi identitások megerősítéséhez, a hovatarozási csoportok élesebb körbeírásához (Petcu 2000:162-163). A helyi, regionális sajtó elősegíti a közösségi részvételt, mintegy csökkenti a külvilág bizonytalanság érzetét, egyszersmind pszichoterapikus hatást is kifejt (Mathien 1983)

Távol áll tőlünk az a szándék, hogy azt feltételeznénk, a romániai magyar sajtó a globalizáció ellenében szerveződne,¹³² azt azonban be kell látni, hogy romániai viszonylatban a magyar nyelvű sajtó gyakran a többségi román környezet ellenségesnek vélt beállítódásai mentén működik. A helyi és nem-helyi ellentételezésének mozzanatát tehát itt is tetten érhetjük, mégha ez gyakran etnikai ellentételezésként is jelenik meg. Kiváló példája ennek az ellentételezésnek a marosvásárhelyi, 1990 márciusában történt román–magyar összetűzések

¹³¹ Néhány példa: az internetes újság 2001 novemberben körkérdéssel fordult a “mérvadónak” tekintett megyei és országos magyar nyelvű lapok főszerkesztőihöz, amelyben az olvasók megítéléséről, az újságírói munka közvetett-közvetlen befolyásolásáról, a lap olvasottságáról érdeklődtek; ld. Transindex (szerk.) 2001. Az írott sajtóban tapasztalható dilettantizmusról (Kelemen 2003) és a nyomtatott sajtóban létező tabuk tárházáról is olvashattunk az internetes lapban. A tabuk tárházának összegzését, ld. Herédi 2003. Szintén a *Transindex*hez köthető az a romániai magyar nyilvánosságban ritkaságszámba menő botrány, amely a *Communitas* Alapítvány támogatása körül alakult ki. Az internetes lapon 2002 április és augusztus között disputa rovat működött a különböző, romániai magyaroknak szánt magyarországi és romániai támogatásokról. A román kormánytól folyósított támogatásokat 2001. június elsejétől a *Communitas* Alapítvány kezeli, amelynek elnöke Markó Béla. A dolog pikantériája az, hogy mindebből csak akkor lett “ügy”, illetve az érintettek csak akkor reagáltak a felvetésekre, amikor az internetes rovatban megjelent írásokból részleteket közölt a nyomtatott sajtó: „válogatásunk (...) találkozás az első és második nyilvánosság között, mégpedig egy olyan téma kapcsán, amely sokakat érdekel ugyan, de teret a napi sajtóban eddig jóformán nem kapott: ez a *Communitas* Alapítvány és az RMDSZ klientúraépítő politikájának kérdése.” (Kelemen – Bakk 2002)

¹³² Noha léteznek ilyen vélemények is: „Jelenleg a romániai magyar értelmiségi körökben és sajtóban, miközben elsődleges óhajként jelenik meg a közös Európa, erős Nyugat- és globalizációellenes érzelmek nyilvánulnak meg, mert azt sokan önfeladásaként, asszimilációként értelmezik” (Gál 2001:236)

előtti helyi román, illetve magyar nyelvű újságok diszkurzív működése. E helyütt tekintsünk el annak taglalásától, hogy ezt a konfliktust milyen politikai vagy más erők mozgatták, az azonban könnyen belátható, hogy a városban gyakorlatilag a Ceaușescu-éra alatt a városba betelepített román közösség és a lokálpatrióta magyar közösség állt egymással szemben. Ezen érzületek fenntartáshoz a kölcsönös vádaskodás logikájába sodródott lapok is hozzájárultak: a helyi román újság folyamatosan a nemzeti (azaz a lokalitást meghaladó) értékekre hivatkozott, a magyar nyelvű újság pedig a lokálpatriotizmus hangoztatásával válaszolt. (Bodó – Cosmeanu – Mátéffy – Mărginean 1995)

Felmerülhet a kérdés azonban, hogy mi számít lokálisnak? És egyáltalán, milyen a viszony a lokális és nem-lokális között? A romániai magyar sajtó esete is azt példázza ugyanis, hogy a helyi és nem-helyi meghatározása viszonylagos. Egyfajta szemszögből e lapok összességét lokálisnak tekinthetjük, működésük, hatékonyságuk okán azonban csak egy szűkebb részüket gondolhatjuk helyi jellegűnek. Társadalmi optika, azaz nézőpont kérdése. A nagy példányszámú országos napilapokon edződött értelmiségi gyakran csak fanyalogva tekint a lokálisnak és ugyanakkor konzervatívnak, maradinak is tartott sajtóra. „A helyi lapokra vonatkozó jellegzetes előítéletek szerint ezek az újságok jelentéktelenek, olyan ártatlan szórakozások, amelyek a helyi kultúra kritikátlan ünneplésén, és a helyi hatalmasságok dicsőítésén kívül keveset írnak. A kollektív önbezárkozásnak érdekes, akár természetellenes fórumai.” (Franklin – Murphy 1991:2) E szemléletet mindazonáltal aláássa az, hogy a helyi lapok összességében tekintve nagy példányszámot tesznek ki, ugyanakkor olvasottsági szintjük is magas. Ez a megállapítás azonban nem csak az előbb idézett szerzőpáros angliai vidéki lapjaira érvényes, hanem az erdélyi magyar sajtóra is. Számításaink szerint a romániai magyar írott sajtó összességében egy 110-120 ezres nagyságrendű lapnak felel meg, és ezáltal Romániában például második, harmadik sajtótényezőnek számíthat(na).¹³³ Az sem elhanyagolható tényező, hogy e lapok olvasottsága viszonylag stabil, és a romániai magyar újságolvasók habituális, rendszeres laphasználata legfontosabb részének tekinthető (Magyari 2003).

¹³³ Balló Áron szerint 85.000-es példányszámra becsülhető a magyar lapok összpéldányszáma, és romániai viszonylatban harmadik tényezőnek számít. (Balló 2002:188) A mi számításaink a főszerkesztőkkel folytatott interjúkra alapoznak, illetve figyelembe vettük a település, heti egyszer vagy kétszeri megjelenésű lapok példányszámait is. Részletesebben ld. a 6.5 fejezetet. E számbeli eltérések azonban mitsem számítanak a fenti gondolatmeneten.

Franklin és Murphy szerint a példányszámokon és olvasottságon kívül a helyi sajtó közvetlenebb befolyásolási potenciálja, reklámpiaci, a kezdő újságírók munkahelyi szocializációs lehetősége és nem utolsósorban a helyi vélemények plurális megjelenése miatt is fontosak, egyszersmind érdekesekek a kutatásra is. A vélemények pluralitásának helyi megjelenítését a szerzők ellentétbe állítják a nagyobb példányszámú országos lapok homogén diskurzusával.¹³⁴ A mi szemszögünkben és a továbbiakban mindebből az tűnik relevánsnak, hogy eltérés tapasztalható sajtónyilvánosság két szintje között: a helyi, regionális sajtó korlátozott mértékben, ám pluralitásra törekszik, az országos, nagyobb terjesztésű lapok pedig nagyobb területi lefedettségük nyomán is kénytelenek homogénebb beszédmódot használni.

A romániai magyar sajtó 1989 utáni korszakolása során már említettük, hogy a tartalmi vonatkozásokat is figyelembe vettük. Úgy gondoljuk, hogy a robbanás, hanyatlás és konszolidáció időszakait végigkísérő sajtóban homogén, egyneműsítő diskurzust tapasztalhattunk, ám a konfrontatív professzionalitás korszakában nagyobb valószínűséggel bukkanunk nyilvános viták, ellentétek megjelenítésére. Ebből a szempontból vizsgálva az 1989 utáni fejleményeket, azt mondhatjuk, hogy 1999 előtt jobbra konfliktuskerülő technikákkal találkozunk, ám azután egyre gyakrabban konfrontatív tematizálásokkal. Az alábbiakban kiderül, a konfliktuselkerülés időszakai csak látszólagosan azok, hiszen akkor is felhalmozódtak a romániai magyarságon belül ellentétek, csak hogy ezeknek a vitáknak a feloldása, levezetése gyakran a magyarországi sajtóban történt, míg a saját nyilvánosságban az egységeszme uralkodott. Mára ez a helyzet mintha megváltozott volna, a romániai magyar sajtóban természetesebbé kezdenek válni a konfliktusok megjelenítései, míg a magyarországi sajtó, részben pártérdekektől vezérelve, hol felerősíti a határon túli magyarok közötti ellentéteket, hol tompítja, néha pedig tabuvá, teljes elhallgatás alá teszi.¹³⁵

Vizsgáljuk meg közelebbről ezt a konfliktuskerülő korszakot! Az 1989 december után robbanásszerűen újraindult sajtó a magyar kisebbség intenzív identitásépítő cselekvése részének tekinthető. Az identitásépítést elsősorban a romániai magyar elit tartotta kézben, és ez a réteg igyekezett kialakítani a kollektív identitás megélésének „kereteit”. A kollektív identitás termelésének fontos terepe volt a saját–idegen reláció, az interetnikus kapcsolatok

¹³⁴ A szerzők itt idézik Stuart Hall-t, aki szerint a brit országos lapok monoton homogén hangja a „*Sun* porno-rasszista etikáját” ismétlik meg. (Franklin – Murphy 1991:9)

¹³⁵ Jó példa erre egy 2003 novemberében történt eset. A magyarországi közpénzből létrehozott Sapientia - Erdélyi Magyar Tudományegyetem két oktatója között tettelegesséig fajuló konfliktus támadt. Az ügyről a romániai magyar és román lapok is beszámoltak, a magyarországi sajtóban (legalábbis az országos napilapokban) egyetlen hír sem jelent meg erről.

szintje, amihez az elit sajátos, a romániai magyarok egységére épülő nyilvános diskurzusai is kapcsolódtak. Kialakult a legitim, az intézményépítési láz közepette elfogadott, jórészt patetikus, poétikus, ugyanakkor ideologikus úgynevezett affirmatív beszédmód (KAM 1995). Az elitnek ezt az egyneműsítő diskurzusát elsősorban a sajtó továbbította, és erősítette is meg, de mivel maga a sajtó is szereplőként (és nem tudósításra kész megfigyelőként) vett részt a kollektív identitás sikeres és folyamatos termelésében, a sajtó nyilvánosság tematizálása is óhatatlanul magán viselte ezt az elitizmust és etnikai szelekciót. A folyamatos etnikai „agenda setting” nem csak önkorlátozóvá tette ezt a nyilvánosságot, hanem visszahatott az újságírókra is, akiken eluralkodott az a beállítódás, az ún. „kisebbségi neurózis”, miszerint ellenséget kell látni ott is, ahol erről szó sincs (Horváth 1996:42). Későbbiekben kifejtendő okokból,¹³⁶ azonban úgy gondoljuk, ennek a magatartásnak a kialakulásához részben a szakmai elvárások kollektivitás, közösségiség eszménye szerinti szerveződése, részben pedig az újságírói munkát kísérő rutinizálódás is hozzájárult.

Az egység eszményének forgalmazása normává tette a konfliktuskerülést, amelynek többek között, főleg a kilencvenes évek első felében a gazdasági önállótlanág, illetve egy kiforrott, pragmatikus technokrata sajtóelit hiánya (Magyari 1996), egyszersmind az elemző, értelmező diskurzusok háttérbe szorulása is oka (KAM 1995). Látható tehát, hogy ebben a preprofesszionális időszakban a sajtó nyilvánosság és a szakmai nyilvánosság is részleges hiányosságokkal küszködött. A szakmaiság el nem terjedése legalább három dolgot jelez:

1. egyrészt a szakmai nyilvánosság gyengeségét, a visszacsatolás hiányát (ugyanis megállapításai nem kapnak olyan társadalmi támogatottságot, hogy az képes lenne problémamegoldásként visszahatni);
2. másrészt a nyilvánosság homofil (hasonló értékekhez kapcsolódó), konfliktusmellőző újratermelését jelenti;
3. harmadrészt pedig arra utal, hogy a sajtó nyilvánosság szelektív mechanizmusai mellett néha permisszív (megengedő) is, hiszen a kereteit feszegető, vagy megkérdőjelező állításokat feldolgozás (kritika) nélkül magába fogadja, ám az interetnikus mezőbe sorolható tematizálásokat külön kezeli.

A romániai magyar társadalmat és így a romániai magyar sajtó nyilvánosságot is nagyfokú tagolódás, belső differenciálódás jellemzi. A korábbiakban már szó volt a különböző

¹³⁶ Ld. VI.4.4 és VI.4.5 fejezeteket.

laptípusokról, a nyilvánosság különböző fokozatairól. Annak érdekében, hogy árnyaltabban tudjuk érzékeltetni e korszakra jellemző konfliktuskerülő magatartásokat, a romániai magyar sajtónyilvánosságot analitikusan szétválasztjuk két dimenzióra: egyrészt létezik az úgynevezett *szétterjedő nyilvánosság*, másrészt pedig számolnunk kell a *helyi nyilvánosságokkal*.

A *szétterjedő sajtónyilvánosságot* a megyei és országos terjesztésű lapok tartják fenn, amelyek az előfeltételezett romániai magyar társadalom egészét, vagy nagy részét szeretnék lefedni. Noha ez a nyilvánosság is differenciált, összességében tekintve etnikai reprezentatív nyilvánosságként gondolhatjuk el¹³⁷: ez azt jelenti, hogy ebben a szférában a magyar etnikumnak mint olyannak a megmaradására vonatkozó tematizációk kerülnek elsősorban napvilágra, azonban mivel ez a megmaradás az RMDSZ által politikailag felvállalt cél, a nyilvánosságot elárasztják eme politikáról szóló hírek, fejtegetések, interjúk stb. Ebben a kontextusban a romániai magyar ember számára – akárcsak a többségi sajtónyilvánosság országos terjesztésű lapjai – integratív, homogén diskurzust tálalnak. Természetes, hogy ebben a közegben a felmerülő magyar-magyar konfliktusok politikai vagy sorskérdésként bukkanak fel. Azonban ezeket nem nevezhetjük egyértelmű, vagy nyílt konfliktusoknak, hiszen a háttérben végighúzódik az egység kötelező eszméje. Az egység eszméje nemcsak a szóhasználatban szembeütő (a gyakori többes szám első személyben való fogalmazás), hanem bizonyos tabuk továbbélésében is. Az ebben a nyilvánosságban megszólalók vagy megszólítottak, mintha kerülnék a különbözőség felvállalását, és ez elvezet a szakirodalomból ismert „hallgatás spirálja” jelenségének elmélyüléséhez, azaz a többségi és az ettől eltérő kisebbségi vélemények közötti különbségek növekedéséhez, az izolálódástól való félelemre épülő többségi (vagy többséginek gondolt) véleményhez való csatlakozáshoz.¹³⁸ (E.N.-Neumann 1984)

A *szétterjedő nyilvánosságban* mégis megjelenő viták elsősorban politikai jellegűek, pontosabban az RMDSZ-en belüli konfliktusok kicsapódásai. Érdekes itt azonban megjegyezni, hogy ezekre a belső konfliktusokra a nyilvánosságban először nem a magyar nyelvű nyilvánosságban reflektáltak, hanem a román nyelvű médiában (Horváth 1996:42-43). A politikai és értelmiségi elit e konfliktusoknak tudatában volt, azonban mégsem merte

¹³⁷ A reprezentatív nyilvánosság kifejezés Habermastól származik és a nyilvános szférának hatalmi jelekkel való feltöltését jelenti.

¹³⁸ Az elmélet magyar nyelvű kritikái ismertetését lásd Angelusz 2000:131-160.

nyíltan felvállalni a nézeteltéréseket, és továbbra is az egység diskurzusával próbálta eltakarni. Az úgynevezett „radikálisok” (Tökés-vonal) és „méréskeltek” (Markó-vonal) közötti konfliktusoknak az egység mítoszába vetett hit általi feloldására mindkét oldalról találhattunk kísérletet, az érvelések pedig interetnikus mezt öltöttek.¹³⁹

E szétterjedt nyilvánosságban tehát inkább konfliktuskerülő technikákról beszélhetünk, amely eljárások közül a következőket említhetjük meg:

- *álviták*: ezek olyan viták, ahol a vitaindító barátián felszólít több szerzőt, hogy egy adott témában fejtsék ki véleményüket. A beérkezett írások egyszerre jelennek meg, ezért tényleges egymásreflektálás nem történik, és későbbi lapszámokban sem történnek visszautalások,¹⁴⁰
- *nyílt levelezgetés*, azaz nyílt levelek sajtón keresztül történő küldözgetése. Ez azért konfliktuskerülő technika, mert a nyílt levél csak egyfajta figyelmeztetés, a konfliktus, vita nem tud kibontakozni, a nyilvános sorokba szedett feszültségek nem oldódnak fel, kompromisszumos megoldások nem születnek;
- *álintervjú*: az újságíró mintegy aládolgozik a megkérdezett politikusnak, aki viszont hatalmi hierarchiájának tudatában elmeséli, hogy “miről szól a világ”, tehát az a társadalmi valóság, amelyben az olvasó él nem az újságíró és a politikus egyenrangú verbális interakciójából konstituálódik, hanem a hatalmi szempont érvényesül;
- *a potenciális konfliktusok exportálása, illetve importálása*: a magyar–magyar konfliktusok elemzése helyett a magyar-román konfliktusok kerülnek előtérbe. A magyar-magyar konfliktusokat sokkal profitálóbb (anyagilag is) az anyaországba exportálni és a magyar belpolitika mezsgyéjén elhelyezni.

Valószínű további technikákat is tetten lehetne érni, ezúttal csak a legszembevetőbbeket említettük meg. A nyilvánosság ilyenén való működése természetesen összefügg a nyilvánosságot működtetők szakmai felkészülésével, az egyes szerkesztőségek, a politikai, üzleti és civil szféra közötti összefonódásokkal, hiszen ezen tényezők is befolyásolják a

¹³⁹ A napilapokban gyakoriak voltak az ilyen megfogalmazások: akét szárny közötti ellentét “mondvacsinált megkülönböztetés, amelyet a románok eszeltek ki, hogy megbontsák sorainkat”, ugyanis “a két nézet képviselői korántsem ellenségei, hanem sokkal inkább harcostársai egymásnak”.

¹⁴⁰ Az külön elemzések (network-analízis) tárgyát képeznék, hogy kik a felkért szerzők. A *Korunk*ban például Makkai Sándor Magunk revíziója c. könyve kapcsán volt egy ilyen “vita”. A beérkezett írások szerzői mindannyian “író-emberek” voltak, a legfiatalabb pedig negyvenéves.

„szerkesztőség, mint szűrő” jelenségét. Az elsősorban szimbolikus szférát újratermelő, az etnikai határokat megerősítő szétterjedő nyilvánosságban a kizáró jellegű „vagy-igen-vagy-nem” konfliktusok (Hirschman 1995) szeretnének felszínre törni.

A helyi sajtónyilvánosság(ok) több olyan szigetszerű kezdeményezést takarnak, amelyek jószerivel Erdély teljes területét lefedik, de egymással ritkán kommunikálnak. Nem azért mintha ezek az újságok egymással konfliktusban lennének, hanem azért, mert hatókörük, célkitűzéseik, gondjaik általában egy városhoz és annak környékéhez, vagy egy vidékhez kapcsolódnak. Noha a megyei terjesztésű lapok is egymástól függetlenül működnek, e lapok között azonban aktívabb a horizontális kapcsolatok kiépülésének igénye, amely a kilencevenes éveekben meg is történik. Az itt helyi nyilvánosságoknak nevezett térben sokkal inkább testközelbe kerülnek az emberek mindennapi gondjai, következésképpen itt jobban artikulálódnak bizonyos konfliktusok. A nyilvánosságnak ez a szintje strukturális értelemben megközelíti a habermasi polgári nyilvánosságot. Míg a polgári nyilvánosság az állam és a társadalom között feszülő térben helyezkedik el, ezek a helyi nyilvánosságok egy település és annak vezetői közötti, nagyon gyakran feszültségteljes teret kívánják betölteni. E nyilvánosságok tematizálásai szükségszerűen helyi dolgokra vonatkoznak, működésük során környezetére ráfigyelő polgárokat feltételeznek.¹⁴¹ A nyilvánosságnak ebben a szférájában a magyar–magyar konfliktusok nem úgy jelennek meg, mint az előbb vázolt szétterjedt nyilvánosságban. A konfliktusok szociális, gazdasági vonalak mentén is élesen kidomborodnak, és ennek természetesen helyi politikai vonatkozásai is vannak. Ebben a nyilvánosságban egy magyar politikus nem feltétlenül RMDSZ-politikus, és a politikusok kiváltképpen helyi dolgokban nem lehetnek kizárólagos valóságértelmezők. Ez érthető is, hiszen egy település vonatkozásában az ún. informális nyilvánosság (azaz köztudat) és a helyi sajtónyilvánosság között nincs, nem lehet olyan nagy szakadék, mint pl. egy országos nyilvánosság és közvélemény esetében. Az etnikai, szimbolikus szféra itt is jelen van, de arányait tekintve korántsem olyan nagy, mint a másik nyilvánosságban: az egység eszméje itt nem tör kizárólagosságra, hanem többé-kevésbé spontán módon beépül a helyi identitás valamelyik szintjére.

A helyi nyilvánosságok között adott téma kapcsán lehet nézeteltérés, de mivel ezek egymástól függetlenül működnek, valódi konfliktus nem alakulhat ki, hanem inkább a helyi, régiószerű

¹⁴¹ A helyzetet azonban nem kívánjuk idillikusként feltüntetni, mert mint később látni fogjuk, e lapok működtetése közben sok az esetlegesség. Lásd a lokálpatrióta főszerkesztő típusról szóló részeket.

sajátosságok domborodnak ki (egy-egy országos esemény a helyi sajátosságok függvényében jelenhet meg a sajtóban).

A fentiekben röviden jellemzett nyilvánosság két szintjén a konfliktusok másképp jelennek, illetve jelenhetnek meg. A szétterjedt nyilvánosságban, mint láttuk, elsősorban politikai jellegű konfliktusok bukkannak (pontosabban: bukkannak fel), míg a lokális nyilvánosságokban a szociális kérdések körüli viták bontakoznak. Albert O. Hirschman kifejezéseit használva, az előbbi szférában „vagy-igen-vagy-nem”, míg az utóbbiban „több-vagy-kevesebb” jellegű konfliktusokkal kell számolnunk. A szétterjedt nyilvánosságban egyfajta harc zajlik a kizárólagos jövőkép forgalmazásáért, míg a helyi nyilvánosságokban alkupozíciókért, kisebb közösségek, települések életét konkrétan befolyásoló döntéshozói pozíciókért küzdenek. Itt nem egy legitim jövőkép a tét, hanem a mindennapi életvitel jobbítása. Az első fajta nyilvánosság hierarchikus berendezkedést sugall, a második pedig a viszonyok horizontális pályára való helyezését sürgeti. Természetesen a két szféra között léteznek átjárások, ezek a csatornák pedig etnikai jellegűek. A szétterjedt nyilvánosság ugyanakkor szociálisan érzéketlen, míg a helyi nyilvánosság működtetése szakmai okok miatt helyenként esetleges. Az előbbi politikába való begubózást, utóbbi pedig lokalitásba való elzárkozást eredményez.

A konfliktusok megmutatkozásának lehetősége azonban nem jelenti azt, hogy tényleges konfliktusok, konfliktusvalóságok jöttek volna létre ebben az időszakban. Legalábbis a sajtónyilvánosságban nem alakultak ki azok az eljárásrendszerek, amelyek biztosították volna a különböző (politikai, gazdasági és akár szakmai) érdekcsoportok megmutatkozását, összecsapását, azaz valóságkonstituáló versengő definíciós kísérleteit. A konfliktusok ugyanis a társadalmi nyilvánosság részét kell, hogy képezzék, ez teszi lehetővé, hogy a társadalomra, vagy különböző szegmenseire leselkedő veszélyek, kockázatok tematizálás által egyáltalán kezelhetővé váljanak. (Szijártó – Tamás – Tóth 2001)

A politikai szféra és a sajtó hallgatólagos paktuma működtette e korszak romániai magyar sajtóját, ez befolyásolta a hírek szelekcióját. Az afirmatív diskurzus térhódítását az csak megerősítette továbbá, hogy részben valamiféle képzelt hagyományok részeként¹⁴², vagy az

¹⁴² Amint azt a *Szelektív sajtótörténet* különböző szakaszainál tárgyaltuk, a két világháború közötti időszak és a diktatúra éveiben kikristályosodott, küldetésstudatra, metaforikus nyelvezetre, ideológiailag elkötelezett újságírással van szó.

egész politikai, gazdasági átmenet által befolyásolva, a térség többi kelet-közép-európai szakmabelijéhez hasonlóan¹⁴³ az újságírók maguk is hajlottak a militáns, patetikus hangvételre, a környezet történéseit – a romániai magyar kisebbség politikailag is hangoztatott érdekei szerint – interpretáló és nem közvetítő munkavégzésre. E jelenség veszélyeire többen felhívták a figyelmet,¹⁴⁴ romániai magyar viszonylatban legmarkánsabban Cs. Gyimesi Évánál merül fel, aki kritikátlannak, igenlőnek, egyneműsítőnek, egyszersmind antidemokratikusnak nevezi az újságírók által forgalmazott, az elit által pedig elfogadott (vagy fordítva: az elit által forgalmazott, az újságírók által elfogadott) beszédmódot. Ennek kapcsán fölveti a kérdést: „hogyan ebben a reflexben melyik tényező hatása működik jobban: a diktatúrában beidegződött ideológiai egyneműség kényelmessége, a marxista dogmatizmus kísértete, avagy az értelmiség nemzeti hagyományként kialakult fensőbbégtudata, mely új dogmatizmus forrása lehet”. (Cs. Gyimesi 1993:346, ld. még: uő 1998:32-66)

Ebben az ideológiai, kulturális közegben dolgozó újságírók szakmai tudatára reflektálva a kilencvenes évek második felétől, végétől kezdve kolozsvári médiakutatók amellet érvelnek, hogy noha a romániai magyar újságírók is vallják a sajtószabadságra vonatkozó általánosabb elveket, mégis aprofesszionalizmussal, literaturizáltsággal, akommercializmussal illethetjük őket, az általuk termelt tartalmak pedig az előbbieken részletezett affirmatív, „igenlő” diskurzus rendjébe illeszthetők, és magukon viselik valamiféle „kisebbségi neurózis” nyomait. (Magyari 1996, 1999, 2000, 2003; Horváth 1996, Herédi 2003a, 2003b)

Fenti korszakolásunkban azonban jeleztük, hogy 1999 környékén a szakmai kibontakozás, változás különféle jelei kezdenek körvonalazódni. Azt nem állítjuk, hogy e professzionális fordulat olyan paradigmaváltó mozzanat, amely gyors eredményeket hozna, illetve, hogy hatása látványosan megmutatkozna. Azonban azt gondoljuk, hogy az elmúlt néhány évben – a fentiekben említett jelekkel párhuzamosan – magában a sajtónyilvánosságban egyre gyakrabban tematizálódik a szakmai értékek újradefiniálásának igénye, amely a korábbi keretek feszítéséhez mindenképp hozzájárul. Talán az sem elhanyagolható tény, hogy a sajtóban egyre több fiatal kezd dolgozni, akik már a kilencvenes években szocializálódtak, és akik számára az erdélyi újságírás „hagyományai” már mást jelentenek, mint az idősebb munkatársaknak.

¹⁴³ Ld. e fejezet első részét.

¹⁴⁴ Vö. például azzal a gondolattal, miszerint a sajtószabadság legnagyobb ellenségei éppen az újságírók (Splichal 1994:66)

A továbbiakban ismertetendő kutatásaink éppen e folyamatot akarják megragadni. Hipotézisünk szerint tehát elindult valamilyen mértékű/irányú professzionalizáció, amelyet reményeink szerint tetten tudunk érni a különböző újságírói attitűdökben, a médiában megjeleníthető tartalmak vonatkozásában. A professzionális értékek mentén tehát belső szakmai rétegzettséget feltételezünk, amelynek az előbbiekből következtethetően a korosztály, illetve a szakmai szocializáció időszaka, a sajtón kívüli szervezetekhez való kapcsolódási pontok léte lehetnek magyarázó (akár magyarázó változó is).

A szakmai letisztulás azonban nem jelenti azt, hogy a nyilvánosságot működtetők körében megszűnt volna az a kisebbségi ethosz, erkölcsiség, amely a romániai magyar közgondolkodást születésétől kezdve áthatja. A kizárólag professzionális és kisebbségi erkölcsi értékek egymás mellett élését feltételezzük. Feltételezhetjük, hogy ezek az egymás mellett létező értékhalmozatok megkülönböztetik az egyes újságírókat, ám az is valószínűsíthető, hogy egy adott személy esetében valamilyen hibridszerű alakzatban jelenik meg, amely tartalmazza mindkét halmaz elemeit, és az újságíró egyensúlyteremtésre készíti.

A lassan beinduló rétegzettség ugyanakkor nem jelenti azt, hogy megszűnnének azok a mélyebb gyökerű „keretek”, amelyek a nyilvános diskurzusnak helyet adó sajtó működését meghatározzák. Azt állítjuk, valamilyen ideológiai, kulturális meghatározottságú keretek továbbra is megmaradtak, amelyeknek főbb vonásait különböző mechanizmusokban, elsősorban a tabusítás folyamataiban körül tudunk írni. E jelenséget korábban már *“keretizmus”*-nak neveztük, és azt állítottuk, hogy az újságírók azt tartják önmagukról, hogy ők a legavatottabb keretismerők. Ez a sajátos hely- (kontextus-, társadalom-, világ- stb.) ismeret szabja meg a nyilvánosságban megjeleníthető tematikai kínálatot. A kisebbségi újságíró készletét érez képzelt közössége (a kisebbség maga) védelmére, ezért a keret működtetése néha ütközhet a szakmai logikával is.

A jelenlegi sajtónyilvánosságot működtető kereteket tehát ideológikus meghatározottságúaknak (politikai, kulturális, interetnicitást feltételező dimenziókként) képzeljük el, amelyeket részben belső szakmai okok, részben más típusú interakciók (mintakereső, mintaátvevő viszonyulás a többségi román és magyar sajtóhoz) folyamatos átalakításra készítetnek. A sajtórendszer pluralizálódása és többszintűsége más és más kereteket hoz létre az egyes szinteken, de a közösségiség normái és a szakmai elvárások harca mindenhol jelen van. E harcnak talán sosem lesz győztese, és ez adja a kisebbségi

nyilvánosság önmagát folyamatosan újratermelő sajátosságát: ha a szakmai logika „állna nyeresre”, akkor a kisebbségi etikát megtestesítők figyelmeztetnék (honnan jöttünk, hova tartunk kérdésre alapuló) küldetéstudatra, ha pedig a kisebbségi érzület uralkodik, a szakma előbb-utóbb kikezdi ennek egysíkúságát (ez történt a kilencvenes évek második felében).

A következő fejezetekben megpróbáljuk a rendelkezésünkre álló elméleti és szakirodalmi fogódzók alapján az előbbieken felvillantott hipotézisek vizsgálatát. Vizsgálódásaink több szinten fognak zajlani, hiszen a sajtóban megjelenő tartalmakat különböző szintek befolyásolják. Az eddigiekben, noha vázlatosan, áttekintettük e kisebbségi sajtó kulturális, ideológiai meghatározottságának főbb stációit. Azt gondoljuk azonban, hogy a tartalmi sajátosságokat nagy mértékben személyi, szociodemográfiai jellemzőkkel is magyarázni lehet.